

JAKUB JAKUBOWSKI
Gdańsk

RECEPCJA WYDAWNICZA DZIEŁ KAROLA DARWINA W POLSCE W XIX WIEKU

1. WPROWADZENIE

Badania historyczne nad recepcją wydawniczą dzieł Karola Darwina w Polsce w XIX wieku sięgają swymi początkami pracy Józefa Nusbauma *Idea ewolucyi w biologii. Przeszłość, stan obecny i wpływ na rozwój wiedzy* (Warszawa 1910), która stanowiła ukoronowanie naukowych zainteresowań tego wybitnego znawcy i tłumacza prac brytyjskiego przyrodnika. Wyzaczyła ona w polskim piśmiennictwie kanon interpretacyjny darwinowskiej wersji ewolucjonizmu oraz wniosła istotne wiadomości o jego szerzeniu się na ziemiach polskich. Jej publikacja zbiegła się z setną rocznicą urodzin Karola Darwina oraz pięćdziesiątą rocznicą wydania jego głównego dzieła *On the Origin of Species by the Means of the Natural Selection* (London 1859). Kolejna okrągła rocznica upamiętniona została ogłoszeniem przez Polską Akademię Nauk roku 1959 Rokiem Darwinowskim. Wówczas opublikowano wydanie zbiorowe dzieł wybranych Darwina pod redakcją Komisji Ewolucjonizmu Polskiej Akademii Nauk¹, po dzień dzisiejszy będące dla polskojęzycznego czytelnika fundamentalnym źródłem do badań nad darwinizmem. Wówczas także Ośrodek Dokumentacji Ewolucjonizmu PAN podjął badania nad wpływem darwinizmu na życie umysłowe w Polsce. Zaowocowały one artykułami dokumentującymi osiągnięte wyniki². Ważny wkład w opracowanie tego zagadnienia wniósł wybitny historyk nauk przyrodniczych Gabriel Brzęk,

¹ Karol DARWIN, *Dzieła wybrane*. Red. Tadeusz Wolski i in., t. 1–8, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne 1959.

² T. Długokęcka, H. Dominas, W. Grębecka, S.M. Janion, I. Lipińska-Zubkiewicz, L. Niemczewska (oprac. zesp.), *Recepcja darwinizmu w drugiej połowie XIX wieku w Królestwie Polskim*, Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria B. Historia nauk biologicznych i medycznych 1961, z. 5, s. 127–149; Celestyna ORLIKOWSKA, *Nurt ewolucjonizmu w warszawskim środowisku lekarskim w latach 1862–1900*, [w:] *ibidem*, s. 67–124.

który problematykę historii darwinizmu w Polsce poruszał na marginesie biografii poświęconych czołowym polskim biologom XIX wieku³, a także w monumentalnej historii zoologii w Polsce⁴ oraz w wydanym w ostatnich latach artykule monograficznym⁵. Jego publikacje dokumentują stan badań nad historią darwinizmu w Polsce, wpisując się w nurt badań poświęconych recepcji tej myśli naukowej w innych krajach europejskich⁶.

Badanie recepcji darwinizmu musi pozostawać w ścisłym związku z badaniami historii prasy, która stanowi podstawowe źródło poznania opinii publicznej w zakresie recepcji teorii naukowych w przeszłości⁷. Istotne są w tym przypadku liczne prace charakteryzujące program ideowy najważniejszych czasopism w Królestwie Polskim (ośrodek warszawski)⁸ oraz Galicji (ośrodek lwowski i krakowski)⁹ w latach 1859–1899.

³ Gabriel BRZĘK, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1984; tenże, *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*. Wydanie 2. uzupełnione i rozszerzone, Warszawa–Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1994 (Biblioteka Zesłańca).

⁴ Gabriel BRZĘK, *Historia zoologii w Polsce do drugiej wojny światowej*. Aktualizacja i uzupełnienie Jerzy Pawłowski i Tomasz Majewski, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2007 (Rozprawy Wydziału Przyrodniczego, t. 2).

⁵ Gabriel BRZĘK, *Recepcja darwinizmu w Polsce*, Komisja Historii Nauki PAU. Monografie (4) 2002.

⁶ Por. np. Marston Bates, Philip S. Humphrey (ed.), *The Darwin Reader*, New York: Charles Scribner's Sons 1956; Alvar ELLEGARD, *Darwin and the General Reader. The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press 1859–1872*, Göteborg: Geteborgs Universitets Arsskrift 1958 (Acta Universitatis Gothoburgensis vol. LXIC); Daniel P. TODES, *Darwin without Malthus. The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought*, New York: Oxford University Press 1989; Giuliano PANCALDI, *Darwin in Italy. Science across Cultural Frontiers*. Updated and expended, transl. by R.B. Morelli, Bloomington: University of Indiana Press 1991.

⁷ T. DŁUGOKĘCKA i in., *op. cit.*, s. 129.

⁸ Zenon KMIĘCIK, *Prasa polska w Królestwie Polskim i imperium rosyjskim w latach 1865–1904*, [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s.11–57; Grzegorz MARKIEWICZ, *Spór o model społeczeństwa na łamach „Przeglądu Tygodniowego” i „Przeglądu Katolickiego” w latach 1864–1880*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica (68) 2000.

⁹ Jerzy JAROWIECKI, *Prasa ugrupowań politycznych we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej (1867–1918)*, [w:] *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 5, Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej 2001; Jerzy JAROWIECKI, *Prasa w Krakowie: tradycja i współczesność (Część pierwsza: do roku 1918)*, [w:] *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 6, cz. 2, Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej 2003; Maria KONOPKA, *Ruch księgarsko-wydawniczy Lwowa w latach autonomii*, [w:] *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 4, Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej 1999; Czesław LECHICKI, *Krakowski „Kraj” (1869–1874)*, Wrocław: Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1975; Jerzy MYŚLIŃSKI, *Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej (1867–1918)*, [w:] *Prasa polska w latach 1864–1919*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976; Izabela ZAREMBA-PIEKARA, *Idee pozytywistyczne w „Kraju” Ludwika Gumpłowicza*, Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego (9) 1970, z. 1.

Podstawę do scharakteryzowania recepcji wydawniczej powinna stanowić wyczerpująca bibliografia dzieł Darwina opublikowanych w języku polskim oraz polskojęzycznych opracowań z zakresu darwinizmu. Próbę jej przygotowania podjęła w roku 1958 Janina Feliksiakowa¹⁰, uzupełniając spis w roku 1960¹¹. W odniesieniu do polskich wydań pism Darwina bibliografia Feliksiakowej wniosła uzupełnienia i poprawki do bibliografii Karola Estreichera¹², lecz pewne warianty wydawnicze zostały w niej pominięte lub opisane niejednoznacznie.

Dążąc do przedstawienia pełnej bibliografii książkowych wydań prac Karola Darwina w Polsce w XIX wieku, w drugiej części niniejszego artykułu poddano krytycznej weryfikacji dane bibliograficzne zawarte w spisach Estreichera i Feliksiakowej. Autor podjął również starania, by ustalić, które edycje brytyjskie stały się podstawą dla polskich XIX-wiecznych tłumaczy i wydawców, jednocześnie wskazać ewentualne różnice pomiędzy edycją polską a wersją oryginalną. W Wielkiej Brytanii większość dzieł wybitnego przyrodnika ukazała się za jego życia w kilku wydaniach autorskich¹³, często różniących się od siebie w sposób zasadniczy. Od strony bibliograficznej zostały one szczegółowo opracowane przez Richarda B. Freemana¹⁴. Do niedawna określenie, który wariant wydawniczy stanowił podstawę polskiej edycji (niejednokrotnie niezawierającej stosownej informacji na ten temat lub zawierającej ją w sposób mogący wprowadzić w błąd) było sprawą trudną, zważywszy na ograniczoną dostępność rzadkich pierwodruków Darwina w polskich bibliotekach, a nawet w poszczególnych bibliotekach zachodnioeuropejskich. U progu dwusetnej rocznicy urodzin Darwina stoimy w obliczu nowych możliwości związanych z funkcjonującą od 2006 r. biblioteką cyfrową www.darwin-online.org.uk, kierowaną przez Johna van Wyhe z Uniwersytetu w Cambridge. Biblioteka prezentuje udostępnione przez wiele instytucji i prywatnych kolekcjonerów w pełni zdigitalizowane druki Darwina we wszystkich XIX-wiecznych wydaniach brytyjskich oraz wybranych wydaniach w językach europejskich, a także 20 000 egzemplarzy rękopisów przyrodnika. Wydania polskojęzyczne obejmują pięć prac Darwina skopiowanych cyfrowo z egzemplarzy należących do zbiorów autora niniejszego artykułu. Bibliografia zamieszczona na stronach serwisu w od-

¹⁰ Janina FELIKSIAKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina w języku polskim oraz wybór opracowań z zakresu darwinizmu*, Biologia w Szkole (11) 1958, nr 6, s. 342–371.

¹¹ Janina FELIKSIAKOWA, *Dalsze opracowanie bibliograficzne wyboru publikacji w języku polskim z zakresu darwinizmu*, Biologia w Szkole (13) 1960, nr 2, s. 65–80; nr 3, s. 141–152.

¹² Karol Estreicher (red.), *Bibliografia polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 4, Kraków: Państw. Wydawnictwo Naukowe 1966, s. 41–42.

¹³ W tym przypadku przez wydania autorskie rozumiemy edycje angielskie, które ukazały się za życia autora i na których treść oraz kształt miał on bezpośredni wpływ. Na temat współpracy Darwina z jego brytyjskim wydawcą Johnem Murrayem por. m.in. Janet BROWNE, *Charles Darwin. The Power of Place*, London: Pimlico 2003, s. 82–126.

¹⁴ Richard B. FREEMAN, *The Works of Charles Darwin: An Annotated Bibliographical Handlist*, Folkestone: Dawson 1977.

niesieniu do wydań polskojęzycznych zawiera nieliczne błędy, które zgodnie z zapewnieniami twórców biblioteki zostaną usunięte w najbliższym czasie.

2. BIBLIOGRAFIA DZIEŁ KAROLA DARWINA WYDANYCH W POLSCE DO KOŃCA XIX WIEKU

W bibliografii ujęto wydania książkowe dzieł Darwin. Wymieniono je w porządku chronologicznym, co pozwala prześledzić diachroniczny proces recepcji poszczególnych prac. W opisie bibliograficznym po tytule polskiego wydania w nawiasie prostokątnym podano informację o edycji, która była podstawą polskiego przekładu w takiej formie, w jakiej pojawiła się ona na karcie tytułowej edycji polskiej. Kolejne warianty¹⁵ lub wydania danego tytułu umieszczono w stosunku podrzędnym do polskiego pierwodruku.

[1] Darwin Karol: *Wyraz uczuć u człowieka i zwierząt*. [*The Expression of the Emotions in Man and Animal*, London 1872]. Przeł. Konrad Dobrski. Warszawa: drukiem Drukarni Józefa Sikorskiego 1873, s. 321, XI, 5 tabl. światłodruk [egz. ze zbiorów autora].

Estreicher podaje „nakł. red. Niwy”.

Polska wersja tego późnego dzieła Darwin ukazała się zaledwie rok po brytyjskim pierwodruku.

Praca *Wyraz uczuć u człowieka i zwierząt*, choć chronologicznie zamyka cykl publikacji Darwin poświęconych teorii ewolucji, jako pierwsza została udostępniona polskiemu czytelnikowi na długo przed kompletnym polskim tłumaczeniem epokowego *O powstawaniu gatunków* (Warszawa 1884). Doprowadzenie do przedruku *Wyrazu uczuć* nie było sprawą łatwą ze względu na zamieszczony w wersji oryginalnej materiał ilustracyjny. Podczas gdy inne książki Darwin były ilustrowane drzeworytami i litografiami wykonanymi według rysunków z natury, specyficzna tematyka tego dzieła, poświęconego analizie pracy mięśni mimicznych, wymagała bardziej precyzyjnej metody reprodukcyjnej. Wybór padł na opracowaną przez Josepha Alberta w 1867 r. w Monachium technikę światłodruku (collotypia, albertotypia), która umożliwiała powielanie zdjęć fotograficznych z użyciem farby drukarskiej¹⁶.

¹⁵ Przez wariant wydawniczy rozumiemy odmianę wprowadzoną do tekstu lub składu w części nakładu, pochodzącą od autora (usunięcie lub zmiany przedmów, dedykacji, partii tekstu), wydawcy (dodrukowanie nowej karty tytułowej do starego nakładu lub dodatków (ang. *issue*, *Estreicherowskie „wydanie tytułowe”*)) lub drukarza (dodrukowanie z nowego składu brakujących arkuszy, rozsypanych form, korekt). Por. *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław: Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1971, szp. 2428.

¹⁶ Andrzej JURKIEWICZ, *Podręcznik metod grafiki artystycznej*, Warszawa: Arkady 1975, s. 131; Naomi ROSENBLUM, *Historia fotografii światowej*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Baturo oraz Grafis Projekt 2005, s. 453.

W wersji oryginalnej trzydzieści zdjęć twarzy i postaci zostało umieszczonych na siedmiu tablicach, z których pierwsza, druga i szósta są składane. Tablice były numerowane cyframi rzymskimi lub arabskimi, w zależności od jednego z dwóch wariantów wydawniczych. W wersji polskiej zamieszczono wszystkie trzydzieści zdjęć, numerując je cyframi rzymskimi i – zapewne ze względów oszczędnościowych – umieszczając na pięciu tablicach (zamiast siedmiu), z czego jedna składana (tab. 3).

Tablice ze światłodrukami sygnowane są *Światłodruk K i W Brandel Warszawa No 1249/57 Kopia z angielskiego oryginału*. Wykonaniem wersji polskiej zajął się Konrad Brandel (1838–1920)¹⁷, jedna z najwybitniejszych postaci polskiej fotografii drugiej połowy XIX wieku, wynalazca pierwszej kamery ręcznej¹⁸. Światłodrukowe ilustracje Brandla do dzieła Darwina, starsze zaledwie o trzy lata od pierwszych ręcznie odbijanych światłodruków w Polsce (wydane w 1868 i 1869 r. dwa albumy Teodora Szajnoka (1833–1894): *Album krasieczyńskie* i *Album żółkiewskie*)¹⁹, sytuują się pośród najwcześniejszych wydawnictw przygotowanych tą metodą w naszym kraju.

W dopisku następującym po *Spisie rycin* (nieobecnym w wersji oryginalnej) polski wydawca podsumował pracę Brandla w następujący sposób: „Światłodruki dołączone do przekładu polskiego, są kopiami zdjętymi za pomocą fotografii z światłodruków angielskich. Mimo to w niczym tym ostatnim nie ustępują”. Ich jakość jest porównywalna z oryginałem, co niewątpliwie wskazuje na dużą biegłość techniczną Brandla, który podstawą swoich światłodruków musiał uczynić własnoręcznie wykonane fotografie światłodruków z wersji oryginalnej.

Na uwagę zasługuje także *Notatka bibliograficzna* kończąca polski tekst *Wyrazu uczuć*. Pochodzi ona od tłumacza bądź polskiego wydawcy i zawiera tytuły wersji angielskiej, niemieckiej, rosyjskiej i francuskiej, tytuły sześciu kolejnych dzieł Darwina w wersji oryginalnej oraz dwadzieścia sześć tytułów prac Darwina i dotyczących Darwina w języku polskim. *Notatka* ta stanowi z pewnością pierwszą polską bibliografię darwinizmu.

Przekładu dokonał Konrad Dobrski (1849–1915)²⁰, lekarz i przyrodnik, który pracował nad tekstem, działając jednocześnie zawodowo w latach 1872–1875 jako lekarz kliniczny. Dobrski przysłużył się polskiej nauce, tłumacząc również

¹⁷ Aleksander MACIESZA, *Brandel Konrad*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1936, s. 385.

¹⁸ Brandel jako kilkunastolatek wstąpił na praktykę do warszawskiego zakładu Karola Beyera (1818–1877), a następnie wraz z przyjacielem Michałem Olszyńskim i bratem Władysławem Brandlem utworzył w 1865 r. zakład fotograficzny w Warszawie przy ul. Nowy Świat nr hip. 1249 (pol. 57). W początkach lat siedemdziesiątych (ok. 1873 r.), Olszyński wycofał się ze spółki, otwierając własny zakład. Ilustracje do *O wyrazie uczuć* pochodzą z okresu po odejściu Olszyńskiego, na co wskazuje sygnatura pomijająca jego osobę.

¹⁹ Ignacy PŁAŻEWSKI, *Dzieje polskiej fotografii*, Warszawa: Książka i Wiedza 2003, s. 93.

²⁰ Krystyna KOWALSKA, *Dobrski Konrad*, [w:] *Słownik biologów polskich*. Praca zbiorowa pod red. Stanisława Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 132.

dzieła innych przyrodników, m.in. Thomasa H. Huxleya *Ogólny pogląd na budowę i czynności ludzkiego ciała* (Warszawa 1875).

[2] Darwin Karol: Pochodzenie człowieka i dobór płciowy. Przeł. L. Maślowski. Tom I. Kraków: nakładem Wydawnictwa „Kraj” 1873, zesz. [I], II, [III], s. [1–80], s. 81–160, s. [161–246] [egz. Biblioteka Narodowa sygn. 1226036].

Jest to pierwsze polskie wydanie tego dzieła, nienotowane przez Estreichera oraz błędnie uznane przez Feliksiakową za nieistniejące²¹.

Wydanie ukazało się w serii zeszytów oprawnych w zieloną broszurową okładkę wydawniczą, której awers pełnił jednocześnie funkcję strony tytułowej. W zasobach Biblioteki Narodowej zachował się jedynie zeszyt 2. tomu pierwszego, lecz informacje zawarte na stronie *verso* przedniej okładki pozwalają ocenić zamiary wydawcy: „Warunki przedpłaty na dzieło Darwin’a »Pochodzenie człowieka i dobór płciowy«. Dzieło to, składające się z 2 tomów, obejmujących z górą 50 arkuszy druku i ozdobione 72 drzeworytami, – wychodzić będzie przez 10 miesięcy w zeszytach po 5–6 arkuszy”. Z przytoczonej notatki wynika jasno, że celem wydawcy było opublikowanie pełnego przekładu pierwszego brytyjskiego wydania *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (London 1871), które w oryginale wyszło w dwóch tomach objętych ciągłą numeracją rozdziałów i zawierało rozważania Darwina dotyczące rodowodu człowieka (t. 1) oraz problematykę doboru płciowego (t. 2). Wszystko wskazuje jednak na to, że plan polskiego wydawcy nie został zrealizowany, przynajmniej w części dotyczącej doboru płciowego (t. 2). Przypuszczamy, że udało się opublikować jedynie trzy zeszyty zawierające kompletny tekst dotyczący pochodzenia człowieka, które stały się następnie podstawą kolejnych wariantów wydawniczych w formie książkowej [4.1] oraz [4.2]. W zasobach polskich bibliotek zachował się jedynie zeszyt 2. i tym samym nie można w sposób bezsprzeczny przyjąć, że publikację kontynuowano w postaci zeszytu 3. Warto jednak zwrócić uwagę, że pierwsza bibliografia polskich prac Darwina, dołączona do dzieła *Wyraz uczuć u człowieka i zwierząt* (Warszawa 1873) [1], zawiera informację o pracy *Pochodzenie człowieka* w następującej formie: „Pochodzenie człowieka i dobór płciowy. Przetłumaczył z angielskiego za upoważnieniem autora Ludwik Maślowski. Tom I. Z. 1–3. s. 1–240. Kraków. Nakładem wydawnictwa »Kraju«”, dając podstawę do uznania, że praca ukazała się w komplecie zeszytów 1–3.

Kwestie dotyczące doboru płciowego udostępniono polskojęzycznemu czytelnikowi dopiero w latach 1875–1876 w postaci osobnej publikacji nakładem Księgarni Polskiej [4].

²¹ J. FELIKSIAKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina...*, s. 344.

Tłumaczenia dokonał Ludwik Masłowski, pseud. Elin (1847–1928)²² – polstyczniowy działacz emigracyjny, dziennikarz i publicysta, który w 1863 r. w Paryżu prawdopodobnie podjął studia przyrodnicze. Po powrocie do Polski pełnił obowiązki redaktora Biblioteki Umiejętności Przyrodniczych. Oprócz prac Darwina przetłumaczył Ernesta Haeckla *Dzieje utworzenia przyrody* (Lwów 1871).

[2.1] Darwin Karol: O pochodzeniu człowieka. Przeł. Ludwik Masłowski. Kraków: nakładem Wydawnictwa „Kraj”, czcionkami drukarni „Kraju” 1874, Część 1. Pochodzenie człowieka, s. [2], 246, [6] [egz. Biblioteka Narodowa sygn. 98821].

Jest to wersja książkowa serii zeszytów opisanych jako [2], różniąca się jedynie kartą tytułową (wariant wydawniczy).

[2.2] Darwin Karol: O pochodzeniu człowieka. Przeł. Ludwik Masłowski. Lwów: nakładem Księgarni Polskiej 1875, Część 1. Pochodzenie człowieka, s. [2], 246, [7] [egz. Biblioteka Narodowa sygn. 412209].

Jest to wariant drukarski i wydawniczy [2.1]. Feliksiakowa zaznaczyła, że „opisywany egzemplarz [...] różni się od poprzednich egzemplarzy prócz k. tyt. innym składem stron 241–246, 5 nlb. Strony te, jak należy przypuszczać, były drukowane we Lwowie”²³. Istotnie, strona 241 jest jednocześnie pierwszą stroną ostatniej, szesnastej składki książki. Druk tej składki w wariantach [2.1] oraz [2.2] różni się w detalach, np.: u dołu s. 241 w [2.2] żywa pagina z napisem „Poch. czł.” – nieobecna w [2.1]; w [2.2] w przypisie na s. 244 w ostatnim wersie przecinek (po dacie „1869”) – w tym samym miejscu w [2.1] kropka; ostatni akapit ze s. 244 w [2.1] przeniesiony na s. 245 w [2.2]; w [2.1] tekst kończy się ozdobnym przerwymnikiem – w [2.2] napisem „koniec”; w [2.1] stron nlb. łącznie z „Omyłkami druku” jest 6 – w [2.2] zaś 7.

Według Estreichera²⁴ „Zeszyt I str. 170 nakł. Kraju w Krakowie 1873.”, co ma sugerować, że początkowe 170 stron pochodzi z wersji zeszytowej [2], a resztę drukowano we Lwowie nakładem Księgarni Polskiej. Jest to informacja myląca, gdyż nie ma żadnej różnicy pomiędzy drukiem stron do 170 oraz po 170, a strona 170 występuje w środku składki jedenastej (tzn. dokładnie na 10 stronie tej 16-stronicowej składki). Naszym zdaniem strony 1–240 są drukowane z tego samego składu, co w wariantcie [2.1], a *mutatis mutandis* w wariantcie [2] (Kraków 1873). Z osobnego składu dodrukowano jedynie ostatnią, szesnastą składkę dzieła (Lwów 1875).

²² Marian TYROWICZ, *Masłowski Ludwik, pseud. Elin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław: Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1975, s. 127–128.

²³ J. FELIKSIKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina...*, s. 344.

²⁴ K. Estreicher (red.), *op. cit.*, s. 41.

[2.3] Darwin Karol: O pochodzeniu człowieka. Przeł. Ludwik Masłowski. Wyd. 2 przerobione wg najnowszego wydania ang., tom wstępny. Lwów: nakładem Księgarni Polskiej A.D. Bartoszewicza i M. Biernackiego, drukiem J. Czaińskiego w Samborze 1884, Część 1. Pochodzenie człowieka, s. 274, II, ilustr. [egz. ze zbiorów autora].

Estreicher błędnie podaje „Księg. Polska, A.H. Kleinsinger w Warszawie”.

Firma wydawnicza A.H. Kleinsingera działała w Warszawie w latach 1869–1904, lecz nie nosiła nazwy „Księgarnia Polska”²⁵. Wydawnictwo „Księgarnia Polska” A.D. Bartoszewicza i M. Biernackiego funkcjonowało we Lwowie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku²⁶.

Wydanie oparte na drugim oryginalnym wydaniu autorskim (London 1874). Polska wersja pomija jednak *Preface to The Second Edition* pióra Darwina, datowaną na wrzesień 1874 r. Nie zawiera także *Table of The Principal Additions and Corrections to The Present Edition*, w której zestawiono blisko sto poprawek i dodatków o charakterze merytorycznym, dokonanych przez Darwina w tekście nowego wydania.

[3] Darwin Karol: O powstawaniu gatunków drogą naturalnego doboru, czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras istot organicznych w walce o byt. Przekład z dzieła: [*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life. (Sixth ed. London. 1872)*]. Przeł. Wacław Mayzel. Dzieła Darwina. Poszyt I–IV. Warszawa: drukiem Józefa Sikorskiego 1873, s. 1–36, s. 37–84, s. 85–164, s. 165–228 (nie dok.) [egz. Biblioteka Narodowa sygn. II 155.732, II 194.447, poszyty 1–4].

Estreicher podaje „nakł. red. Niwy”.

K. tyt. poprzedzona jest osobną kartą z napisem na stronie *verso* „O powstawaniu gatunków”; ta poprzedzona jeszcze jedną kartą z ukośnym napisem „Dzieła Darwina Poszyt I”. Tekst kończy się w połowie rozdziału 6.

Przekładu dokonał Wacław Mayzel (1847–1916)²⁷ – lekarz histolog, jeden z pierwszych odkrywców mitozy; student w pracowni histologicznej Henryka Hoyera (seniora). Studia ukończył w 1870 r. na Uniwersytecie Warszawskim z dyplomem lekarza; tłumaczył lub brał udział w tłumaczeniu 12 dzieł naukowych.

Mayzel wprowadził termin „dobór naturalny” (*natural selection*) (przejęty później przez Dicksteina i Nusbauma²⁸), lecz posługiwał się terminem „wybór

²⁵ Marianna MLEKICKA, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 258.

²⁶ M. KONOPKA, *op. cit.*, s. 25.

²⁷ Teresa OSTROWSKA, *Mayzel Wacław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, 1975, s. 285.

²⁸ Wbrew opinii Jana Prüffera i Henryka Szarskiego, którzy twierdzą, że zleksykalizowany w języku polskim termin „dobór naturalny” należy przypisać inwencji tłumaczy Sz. Dicksteina i J. Nusbauma, stanowi on niewątpliwą wkład W. Mayzla w polski kanon translatorski dzieł Dar-

płciowy” (*selection in relation to sex*), zastąpionym przez Masłowskiego terminem „dobór płciowy”.

[3.1] Darwin Karol: O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt. [*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*]. Przeł. Szymon Dickstein. Dzieła Karola Darwina. Warszawa: nakładem Wydawnictwa Przeglądu Tygodniowego, drukiem Drukarni Przeglądu Tygodniowego 1884, s. [4], 437, XVI, 1 tabl. drzeworyt. Pozwolenie cenzury z dnia 24 I 1884 [egz. ze zbiorów autora].

[3.2] Darwin Karol: O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt. [*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*]. Przeł. Szymon Dickstein i Józef Nusbaum. Warszawa, nakładem Redakcji Przeglądu Tygodniowego, drukiem Drukarni Przeglądu Tygodniowego, 1884–5, pozwolenie cenzury z dnia 11 X 1884 r. [oraz] O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt. [*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*]. Przeł. Szymon Dickstein. Dzieła Karola Darwina. Warszawa: nakładem Wydawnictwa Przeglądu Tygodniowego, drukiem Drukarni Przeglądu Tygodniowego 1884, s. [6], 437, XVI, 1 tabl. drzeworyt.; pozwolenie cenzury z dnia 24 I 1884 [egz. ze zbiorów autora].

Estreicher błędnie podaje, że dzieło zawiera jedynie kartę tytułową z datą 1884/5. Taki egzemplarz – co wyjaśnimy poniżej – należałoby uznać za niekompletny.

Feliksiakowa podaje tylko wariant opisany przez nas jako [3.2], używając mylnie spójnika „albo” w celu określenia liczby kart tytułowych. W dopisku nadmienia, że „spotykają się egzemplarze [...] z kartą tytułową: Darwin Karol: O powstawaniu gatunków... przeł. Szymon Dickstein. 1884. Pozwolenie cenzury z dn. 24 I 1884”.

Ze względów logicznych i w celu poprawienia precyzji opisu zdecydowaliśmy się wyróżnić dwa odrębne warianty tego drugiego polskiego wydania, z których pierwszy, wcześniejszy [3.1] posiada jedną kartę tytułową, opatrzoną datą 1884, a drugi, późniejszy [3.2] zawiera dwie karty tytułowe, przy czym pierwsza w kolejności karta tytułowa (K2) zawiera późniejszą datę 1884–1885, nieco zmienioną nazwę nakładcy oraz jako tłumacza podaje oprócz Sz. Dicksteina także

wina. Por. Jan PRÜFFER, Henryk SZARSKI, *Od redakcji*, [w:] Karol DARWIN, *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras w walce o byt*. Przeł. Szymon Dickstein i Józef Nusbaum. Wyd. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne 1959, s. VI (Karol DARWIN, *Dzieła wybrane*, t. 2).

J. Nusbauma. K2 przyklejono na *recto* karty przedtytułowej, opatrzonej napisem *Dzieła Karola Darwina*, która stanowi pierwszą kartę pierwszej składki dzieła (drugą kartę tej składki stanowi karta tytułowa z datą 1884, dalej jako K1). J. Prüfer i H. Szarski podają, że K2 jest wklejona „pomiędzy pierwszą a drugą stronę tego [pierwszego] arkusza”²⁹, czyli na *verso* karty przedtytułowej, choć w naszym egzemplarzu usytuowana jest inaczej. Niewykluczone, że K2 była mocowana w dwojaki sposób. Nie ulega jednak wątpliwości, że egzemplarze posiadające jedynie K2, a pozbawione K1, są niekompletne.

Powody, które doprowadziły do tego, że część nakładu została zaopatrzona w obie karty, wiążą się z samobójczą śmiercią tłumacza Szymona Dicksteina (1858–1884)³⁰. Targnął się na swoje życie 6 VII 1884 r., pozostawiając list pożegnalny, który opublikowany został blisko 75 lat później w tomie wspomnień Ludwika Krzywickiego³¹. W liście tym Dickstein wyraził swoją wolę w następujący sposób: „Przegląd [Tygodniowy] dobrze by zrobił, gdyby prosił Nusbauma o kontynuowanie Darwina”³². Zważywszy na to, że wcześniejsza karta tytułowa z nazwiskiem Dicksteina jako jedynego tłumacza oraz z datą 1884 posiada *imprimatur* cenzury z dnia 24 I 1884 r., można wnosić, że kompletne tłumaczenie dzieła *O powstawaniu gatunków* zostało właściwie ukończone przed śmiercią Dicksteina. W tym przypadku „kontynuacja Darwina” przez Nusbauma mogła dotyczyć ostatecznych poprawek redakcyjnych Dicksteinowskiego tłumaczenia *O powstawaniu gatunków* oraz kontynuowania tłumaczeń innych dzieł Darwina w ramach zamierzonej przez Wydawnictwo Przeglądu Tygodniowego serii *Dzieła Karola Darwina*. Józef Nusbaum (1859–1917)³³ – wówczas jeszcze student, który następnie został znakomitym zoologiem i wybitnym znawcą darwinizmu – wywiązał się ze swojego zadania znakomicie, redagując tekst *O powstawaniu gatunków* oraz samodzielnie tłumacząc *Podróż naturalisty* (Warszawa 1887), a także *Zmienność zwierząt i roślin w stanie kultury*, opublikowane przez Przegląd w latach 1888–1889. Jego prace redakcyjne nad przekładem *O powstawaniu gatunków* zostały przez wydawnictwo docenione w formie drugiej karty tytułowej (K2) z datą dzienną pozwolenia cenzury 11 X 1884 r., którą po śmierci Dicksteina dokleiono do części nakładu. Wydaje się, że w świetle powyższych informacji można z powodzeniem przyjąć, że udział Nusbauma w powstaniu polskiego przekładu *O powstawaniu gatunków* miał jedynie charakter pomocniczy i polskie odpowiedniki kluczowych terminów Darwina (np. „walka o byt”), trwale zleksykalizowane w naszym języku, pochodzą od Dicksteina. Wbrew tym ustaleniom

²⁹ *Ibidem*, s. V.

³⁰ Krystyna KOWALSKA, *Dickstein Szymon*, [w:] *Słownik biologów polskich*, s. 129.

³¹ Szymon DICKSTEIN, *Zwierzenia przedśmierne*, [w:] Ludwik KRZYWICKI, *Wspomnienia*. Red. Wanda Jedlicka, Janusz Wilhelm, t. 2, Warszawa: Czytelnik 1958, s. 256–260.

³² *Ibidem*, s. 256.

³³ Gabriel BRZEK, *Nusbaum-Hilarowicz Józef*, [w:] *Słownik biologów polskich*, s. 395.

niektórzy historycy nauki – bez oparcia w źródłach³⁴ – odwracają sytuację, twierdząc, że przekładu *O powstawaniu gatunków* dokonał J. Nusbaum przy pomocy Sz. Dicksteina³⁵.

Polskie wydanie *O powstawaniu gatunków* oparte jest na szóstym wydaniu angielskim z roku 1872, czyli na ostatnim, które ukazało się za życia Karola Darwina. Jest ono zasadniczo przerobione w stosunku do wydań poprzednich – m.in. zawiera nieobecny we wcześniejszych redakcjach rozdział 7, w którym Darwin dał odpowiedź na zarzuty krytyków swojej teorii. Tytuł wersji oryginalnej uległ zmianie – w wydaniach 1–5 miał postać *On the Origin of Species...*, w *The Origin of Species...*. Tytuł wersji oryginalnej podany w nawiasie pod tytułem polskim (*On the Origin of Species...*) pochodzi zatem ze starszych wydań, choć całość tekstu zaczerpnięto z wydania 6.

Przez niektórych biografów Darwina ostatnie wydanie, które ukazało się za jego życia, uznawane jest za schyłkowe z tego powodu, że Darwin pod wpływem argumentacji przeciwników koncepcji doboru naturalnego wprowadził do klarownej teorii, opublikowanej po raz pierwszy w roku 1859, liczne hipotezy *ad hoc*, utrudniające zrozumienie całej koncepcji³⁶. Do dzisiaj teoria Darwina w wersji z pierwodruku była niedostępna polskojęzycznemu czytelnikowi, ponieważ redaktorzy *Dzieł wybranych Karola Darwina*, opublikowanych w 1959 r., dokonali jedynie poprawek tłumaczenia Sz. Dicksteina i J. Nusbauma, opierając się tym samym na wydaniu 6. Sytuacja uległa zmianie w 2009 r., kiedy ukazało się poprawione tłumaczenie, wykorzystujące publikację oryginalną z 1860 r.³⁷

[4] Darwin Karol: Dobór płciowy. Przeł. L. Masłowski. Tom I–II. Lwów: nakładem Księgarni Polskiej, drukiem Pierwszej Związkowej Drukarni Hotel Żorża 1875–1876, s. 262, [2]; s. 313, [3] [egz. ze zbiorów autora].

Ta druga część dzieła *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* została opublikowana w Polsce jako odrębny dwutomowy druk. Numeracja rozdziałów (w wersji oryginalnej stanowiąca kontynuację rozdziałów poświęconych pochodzeniu człowieka) postępuje tu od 1 do 6 (tom 1) oraz od 7 do 14 (tom 2). Zasadniczo polskie tłumaczenie oparte jest na pierwszym wydaniu brytyjskim

³⁴ Rozstrzygające dla omawianej kwestii mogłyby być wspomnienia samego J. Nusbauma, lecz w całym tekście autobiografii tego wybitnego uczonego nie znajdziemy żadnych informacji na temat jego prac translatorskich. Por. Józef NUSBAUM-HILAROWICZ, *Pamiętniki przyrodnika. Autobiografia*, Lwów: H. Altenberg. Księgarnia Wydawnicza [b.r.].

³⁵ G. BRZEK, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, s. 28.

³⁶ Por. Michael WHITE, John GRIBBIN, *Darwin. Żywot uczonego*. Przeł. Hanna Pawlikowska-Gannon, Warszawa: Prószyński i S-ka 1998, s. 231.

³⁷ Karol DARWIN, *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt*. Przedm. i komentarz January Weiner. Tekst polski na podstawie przekładu Szymona Dicksteina i Józefa Nusbauma oprac. Joanna Popiółek i Małgorzata Yamazaki, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2009.

(London 1871), lecz na końcu tomu 1 polski wydawca umieścił krótki tekst autorstwa T.H. Huxleya na temat mózgu ludzi i małp, oryginalnie opublikowany razem z drugim wydaniem brytyjskim (London 1874).

[5] Darwin Karol: Życie i listy Karola Darwina, oraz autobiografia autora, wydana przez jego syna, Franciszka Darwina. Przeł. Józef Nusbaum. Warszawa, Premium bezpłatne dla prenumeratorów [...] czasopisma Przegląd Tygodniowy, 1889–1890, Zesz. I–VI [VII], s. [1], 1–72; [1], 73–144; [1], 145–192; [1], 193–248; [1], 249–312; [1], 313–368; [1], [369–446] [egz. Biblioteka Narodowa sygn. mf. 59027].

Jest to nienotowane przez Feliksiakową wydanie wyboru listów Darwina, dystrybuowane jako bezpłatny dodatek do „Przeglądu Tygodniowego” od drugiego kwartału 1889 do kwartału trzeciego 1890 r. Na pewno ukazało się sześć zeszytów, które dostępne są w Bibliotece Narodowej jako mikrofilm. Adnotacja biblioteczna charakteryzuje zbiór zeszytów jako „publikację niedokończoną”, choć można przypuszczać, że Wydawnictwo Przeglądu Tygodniowego zrealizowało swój plan wydawniczy, a zbiór zeszytów z Biblioteki Narodowej jest niekompletny (kończy się na s. 368 w połowie rozdziału 17). Biorąc pod uwagę wielkość zeszytów 1–6, można przyjąć, że do kompletu brakuje ostatniego, 7 zeszytu za czwarty kwartał 1890 r.

[5.1] Darwin Karol: Autobiografia Karola Darwina, życie i wybór listów. Wydane przez syna Franciszka Darwina. Przeł. Józef Nusbaum. Warszawa: nakładem Wydawnictwa Przeglądu Tygodniowego 1891, s. [4], 446, II [egz. ze zbiorów autora].

Praca stanowi wydanie wyboru listów, opatrzone tytułem nieco innym niż tytuł wersji drukowanej w odcinkach [5]. Zawiera dodatkowo *Słowo od tłumacza* nieobecne w wariantcie wcześniejszym. Poza tymi różnicami oba wydania są identyczne, na co wskazują nieliczne błędy drukarskie obecne w wersji [5] oraz [5.1] (np. s. 1: w przypisie u dołu strony litera ‘z’ w słowie ‘znanego’ błędnie we frakcji górnej; s. 364: brak spacji przed i po myślniku w 5 wierszu od dołu strony; s. 361: to samo, wiersz 10 od dołu strony; s. 336: brak znaku przeniesienia w przypisie 2).

Pierwsze wydanie brytyjskie ukazało się w trzech tomach w 1887 r. pod tytułem *The Life and Letters of Charles Darwin, including an Autobiographical Chapter* (zawierało łącznie 22 rozdziały). Wydawcą listów oraz autobiografii Karola Darwina był jego syn Francis Darwin. Wersję polską stanowi dokonany przez Nusbauma w 1890 r. (porównaj przedmowę tłumacza z datą dzienną 13 XII 1890 r. oraz aprobatę cenzury z dnia 6 XII 1890 r.) skrót wydania brytyjskiego z 1887 r. Nusbaum dokonał podziału na 26 krótszych rozdziałów oraz zmniejszył liczbę listów. W niewielkiej przedmowie tłumacza zaznaczył: „W przekładzie niniejszym [...] podana została ściśle, według oryginału, autobiografia Karola Dar-

wina i bieg jego życia, opisany przez syna. Co się zaś tyczy listów, opuszczone zostały te z nich, które bądź ze względu na traktowanie czysto lokalnych spraw, bądź też na bardzo specjalny ich charakter, nie przedstawiają prawie nic ciekawego dla szerszego ogółu naszego. Z tego powodu podaliśmy w tytule: »Wybór listów«, zamiast wprost »Listy«.

W 1892 r. podobnego zabiegu dokonał sam Francis Darwin, przygotowując skróconą, jednotomową wersję wydania z 1887 r. (podzielił wówczas tekst na 18 rozdziałów).

[6] Darwin Karol: Podróż naturalisty. Dziennik spostrzeżeń dotyczących historii naturalnej i geologii okolic, zwiedzonych podczas podróży naokoło świata na okręcie J.K.M. „Beagle” pod dowództwem kapitana Fitz Roy. Przeł. z najnowszego wydania (1884) Józef Nusbaum. Dzieła Karola Darwina. Warszawa: nakładem Wydawnictwa Przeglądu Tygodniowego 1887, s. [4], II, 412, XVIII [egz. Biblioteka Narodowa sygn. II 513.428].

W dopisku polskiego wydawcy: „przełożył z najnowszego wydania (1884)”, termin „wydanie” należy rozumieć jako kolejny nakład (dodruck). Dzieło miało tylko dwa wydania autorskie różniące się tekstem – z 1839 r. oraz 1845 r. (wydanie z 1860 r. zawierało dodatkowo przedmowę Darwina, choć tekst pozostawał bez zmian w stosunku do wersji z 1845 r.). Pierwotny tekst (London 1839) ukazał się jako trzeci tom oficjalnego sprawozdania z podróży odbytych przez okręty *H.M.S. Adventure* oraz *H.M.S. Beagle*, zatytułowanego zbiorczo *The Narrative of the Voyages of H.M. Ships Adventure and Beagle* (tom 1 zawierał tekst kapitana pierwszej wyprawy P.P. Kinga, tom 2 kapitana drugiej wyprawy R. Fitz Roya). Tytuł pracy Darwina zamieszczonej w tomie 3 brzmiał wówczas *Journal and Remarks. 1832–1836*. Drugie wydanie zmienione (London 1845) było jednocześnie pierwszym wydaniem samoistnym dziennika podróży Karola Darwina. W kolejnych latach wychodziły jego liczne dodruki, nieróżniące się jednak tekstem, każdy w nakładzie od 1000 do 3000 egzemplarzy. Dodruk z 1884 r. (szesnasty tysiąc nakładu) – stanowiący podstawę wersji polskiej – był dziesiątym z kolei.

Otwierający polski tytuł dopisek „Podróż naturalisty” to tzw. tytuł grzbietowy występujący na okładce wydawniczej drugiego wydania brytyjskiego (London 1845). Tytuł zamieszczony na karcie tytułowej miał postać: *Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries Visited during the Voyage of H.M.S. Beagle round the World, under the Command of Capt. Fitz Roy*.

[7] Darwin Karol: Zmienność zwierząt i roślin w stanie kultury. [*The variation of Animals and Plants under Domestication. 1885*]. Przeł. Józef Nusbaum. Dzieła Karola Darwina. Tom I–II. Warszawa: nakładem Wydawnictwa Przeglądu Tygodniowego 1888–1889, s. X, 357, III; s. 379, IV, VIII, V [egz. ze zbiorów autora].

Dzieło wyszło w oryginale w dwóch wydaniach autorskich – pierwszym, mającym dwa warianty wydawnicze różniące się drobnymi detalami (tytuł grzbietowy, errata, wkładki z reklamami) (London 1861), oraz drugim, zawierającym przejrany i poprawiony przez Darwina tekst (London 1875). Wydanie to stało się podstawą wielu dodruków wykonywanych metodą stereotypii aż do 1899 r.

Wydanie z 1885 r. stanowi piąty tysiąc nakładu drugiego wydania autorskiego. Zawiera przedmowę do wydania drugiego pióra Darwina oraz listę poprawek – oba dodatki zostały pominięte przez polskiego wydawcę.

Tekst wydania polskiego został podzielony na 29 rozdziałów, przy czym tekst oryginalny dzieli się na 28. Tom drugi wydania polskiego otwiera słynny rozdział 12 pt. *Dziedziczenie (Inheritance)*, w którym Darwin wyłożył własną teorię dziedziczenia (tzw. teorię pangenezy). W oryginale rozdział ten zamyka tom pierwszy.

3. RECEPCJA WYDAWNICZA DZIEŁ KAROLA DARWINA W XIX-WIECZNEJ POLSCE. SZKIC Z HISTORII RYNKU I KULTURY KSIĄŻKI

Do końca XIX wieku opublikowano w Polsce siedem (lub sześć – jeśli traktować *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* jako pojedyncze dzieło) z szesnastu prac Darwina. Ukazały się one w naszym języku w łącznej liczbie trzynastu wydań lub wariantów wydawniczych. Pierwsze polskie tłumaczenia dzieł brytyjskiego przyrodnika ujrzały światło dzienne dopiero w 1873 r., czyli blisko piętnaście lat po sukcesie wydawniczym epokowego *On the Origin of Species* (London 1859), które po francusku wydano już w 1862 r., a po rosyjsku, holendersku i włosku w 1864 r. Na opóźnienie w recepcji wydawniczej złożyła się trudna sytuacja nauk przyrodniczych w podzielonej na trzy zabory Polsce oraz specyficzne uwarunkowania rynku wydawców i nabywców książki³⁸.

Warto zwrócić uwagę, że darwinowski ewolucjonizm na wczesnym etapie rozwoju nie pozostawał całkowicie obcy polskim przyrodnikom, choć przenikał na ziemię polskie nierównomiernie. Najlepsza sytuacja była pod tym względem w Królestwie Polskim, gorsza w Galicji.

Nowe prądy i idee naukowe – odzwierciedlające poziom badań prowadzonych na zachodzie Europy – trafiły na Uniwersytet Jagielloński dopiero w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku głównie za sprawą Józefa Rostafińskiego (1850–1928), botanika wykształconego w warszawskiej Szkole Głównej i na uniwersytetach niemieckich, który w 1876 r. objął stanowisko profesora Uniwersytetu Jagielloń-

³⁸ Już w 1870 r. Stefan Pawlicki (1839–1916) tłumaczył opóźnione przenikanie darwinizmu do Polski wstrząsami natury politycznej oraz złą konserwatywną prasą, która ograniczała dostęp do nowych idei naukowych i społecznych. Por. G. BRZEŃ, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, s. 206.

skiego³⁹. Starał się popularyzować darwinizm w wykładach publicznych i tekstach o dużej wartości dydaktycznej⁴⁰. Należy przypuszczać, że uważali tę teorię za słuszną także profesorowie zoologii Maksymilian Siła-Nowicki (1826–1890) i jego następca na katedrze zoologii porównawczej Antoni Wierzejski (1876–1893), chociaż nie wypowiadali się na ten temat w pracach naukowych⁴¹. Oficjalna zmiana poglądów nastąpiła dopiero u schyłku XIX wieku, gdy na Uniwersytecie Krakowskim doszli do głosu profesorowie Henryk Hoyer (jun.) (1864–1947), Emil Godlewski (jun.) (1875–1944) czy Michał Siedlecki (1873–1940)⁴².

We Lwowie do połowy lat osiemdziesiątych XIX wieku ewolucjonizm był znany bardzo słabo. Zwolenników darwinizmu uważano za rewolucjonistów, wrogów katolicyzmu oraz przeciwników panującego porządku politycznego. Krytyczne głosy dochodziły ze strony prasy konserwatywnej: „Gazety Kościelnej”, „Ruchu Katolickiego” oraz „Gazety Narodowej” i „Przeglądu Lwowskiego”⁴³. Dopiero pojawienie się Benedykta Dybowskiego (1833–1930), który w 1884 r. objął katedrę zoologii we Lwowie, rozpoczęło proces popularyzowania ewolucjonizmu⁴⁴.

W Warszawie już w 1862 r. B. Dybowski prowadził w Szkole Głównej wykłady z ewolucjonizmu w klasycznym darwinowskim ujęciu⁴⁵, a w roku następnym August Wrześniowski (1836–1892) opublikował pierwszy druk o darwinizmie⁴⁶. Darwinistami byli także Henryk Hoyer (sen.) (1834–1907), Wiktor Szokalski (1811–1891), Edward Strasburger (1844–1912) oraz J. Nusbaum. Dyskusja nad koncepcjami Darwina toczyła się w pozostających pod wpływem pozytywizmu periodykach naukowych „Przyroda i Przemysł”, „Wszechświat”⁴⁷, a także w kierowanych do szerokiego kręgu odbiorców tygodnikach: „Przeglądzie Tygodniowym” (red. Adam Wiślicki), „Prawdzie” (red. Aleksander Świętochowski), „Ate-neum” (red. Piotr Chmielowski), gdzie dochodzili do głosu przychylnie nastawieni do darwinizmu młodzi publicyści ze szkoły tzw. pozytywistów warszawskich⁴⁸. Do końca lat sześćdziesiątych XIX wieku ukazało się w Warszawie co najmniej

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Por. Józef ROSTAFIŃSKI, *Wykład publiczny o prawie Malthusa w przyrodzie miany w Warszawie w dniu 27 marca 1879 roku na korzyść Towarzystwa Osad Rolnych*, Kraków: nakładem autora 1879; tenże, *Karol Darwin*, Warszawa 1882 odbitka z „Niwy”.

⁴¹ G. BRZEK, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, s. 65.

⁴² G. BRZEK, *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, s. 226.

⁴³ *Ibidem*, s. 207, 232.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 229; tenże, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, s. 209.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 34–35, 230.

⁴⁶ August WRZEŚNIEWSKI, *Wykłady zoologii, miane w Szkole Głównej warszawskiej*, [b.m.]: 1863 [za:] Józef NUSBAUM, *Idea ewolucji w biologii. Przeszłość, stan obecny i wpływ na rozwój wiedzy ludzkiej*, Warszawa: Nakład Księgarni G. Centnerszvera i Ski 1910, s. 555.

⁴⁷ Z. KMIĘCIK, *op. cit.*, s. 104.

⁴⁸ G. BRZEK, *Józef Nusbaum-Hilarowicz. Życie, praca, dzieło*, s. 43; J. NUSBAUM, *Idea ewolucji...*, s. 435.

osiem artykułów poświęconych Darwinowi i jego nauce w takich czasopismach jak „Biblioteka Warszawska”, „Bluszcz”, „Przegląd Tygodniowy” czy „Tygodnik Ilustrowany” oraz co najmniej sześć rozpraw w wydawnictwach zwartych⁴⁹, w tym nienotowana przez Feliksiakową rozprawa Henryka Levittoux⁵⁰.

Lata 1871–1874 były szczególnie ważne dla recepcji wydawniczej darwinizmu w Polsce. Ukazało się wówczas trzydzieści tekstów poświęconych Darwinowi⁵¹, czyli dwa razy tyle, co w ciągu pierwszych jedenastu lat (od 1859 do 1869 roku).

Głoszenie nowych idei z katedry uniwersyteckiej oraz popularyzowanie ich na łamach prasy zaowocowało w końcu realizacją dużego przedsięwzięcia wydawniczego, jakim był przekład i publikacja wybranych dzieł wybitnego brytyjskiego przyrodnika. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie zaangażowanie młodych przyrodników o uzdolnieniach translatorskich – K. Dobrskiego (1849–1915), W. Mayzela (1847–1916), L. Masłowskiego (1847–1928), którzy przyswoili polskiemu czytelnikowi zawiły, pełen dygresji i drobiazgowej faktografii tekst Karola Darwina. Warto zwrócić uwagę, że tłumacze byli raczej „rówieśnikami” epokowego dzieła Darwina *On the Origin of Species* (London 1859) niż samego Karola Darwina (ur. 1809), co wynika zapewne z tego, że oryginalna myśl brytyjskiego przyrodnika wyprzedziła jego epokę, a pociągnęła za sobą dopiero całe pokolenie późniejszych młodych badaczy, których dojrzałość twórcza przypadnie już na wiek dwudziesty.

Pierwszą polską oficyną, która podjęła się wydania dzieł Darwina, było nowo powstałe wydawnictwo dwutygodnika naukowo-literackiego „Niwa”, założonego w Warszawie w 1872 r. jako organ pozytywistów⁵². Wydawnictwo to stworzyli byli pracownicy „Przeglądu Tygodniowego” (na czele z Julianem Ochrowiczem), organizując swoją działalność pod hasłem „wiedza to potęga”. W 1873 r. opublikowało ono *Wyraz uczuć* [1] oraz nieukończoną edycję *O powstawaniu gatunków* [3]. Oba dzieła mieściły się w naukowej orientacji „Niwy”, która nie zyskała jednak kontynuacji po przejęciu czasopisma przez konserwatywnego redaktora Mściława Godlewskiego⁵³. Przerwanie druku w odcinkach (poszytach) *O powstawaniu gatunków* [3] wiązało się z problemami finansowymi czasopisma oraz

⁴⁹ Por. J. FELIKSIAKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina...*, poz. 32–34, 37, 50–51, 77, 122a, 134, 146, 148, 152, 156.

⁵⁰ Henryk LEVITToux, *Teoria Darwina, słowo o Talesie, o Leucyppie, o Arystotelesie i o pracy pana Chałupczyńskiego „Pomysły do wiedzy dziejów życia świata”*, [w:] tenże, *Filozofia natury*. Wyd. 2 całkowicie przejrzone i znacznie powiększone, Warszawa: w Drukarni Gazety Polskiej 1869.

⁵¹ J. FELIKSIAKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina...*, poz. 46–48, 55–56, 58, 63, 66–67, 70, 74, 76, 78, 78a, 121–124, 128–130, 133, 145, 151, 370–371, 376–377a, 381.

⁵² Z. KMECIK, *op. cit.*, s. 37.

⁵³ *Ibidem*.

zmianą orientacji ideowej, która nastąpiła wkrótce po przejęciu dwutygodnika przez nowego redaktora i charakteryzowała się odwrotem od liberalnej opcji⁵⁴.

W tym samym roku w Krakowie wydawnictwo „Kraj” (red. Ludwik Gumplowicz)⁵⁵ opublikowało *O pochodzeniu człowieka* [2], przedrukowane następnie rok później [2.1] oraz po raz trzeci w roku 1875 we Lwowie nakładem Księgarni Polskiej⁵⁶ [2.3]. Ta sama Księgarnia Polska w latach 1875–1876 wydała dwutomową kontynuację tego dzieła pt. *Dobór płciowy* [4].

Biorąc pod uwagę sytuację darwinizmu w Galicji, inicjatywę L. Masłowskiego, „Kraju” i „Księgarni Polskiej” należałoby interpretować w kategoriach próby oddziaływania rynku książki na ogólny poziom kultury książki. Pośrednio można wnosić o sukcesie tego projektu, zważywszy na trzy kolejne przedruki *Pochodzenia człowieka* ukazujące się w stosunkowo krótkim czasie. Znamienne jest jednak, że decyzją redaktora Gumplowicza wstrzymano druk postępowych felietonów przyrodniczo-filozoficznych autorstwa Masłowskiego krótko po opublikowaniu jego pierwszego tekstu *Prawo postępu*⁵⁷, którego tezy o biologicznych podstawach rodziny wzbudziły powszechne oburzenie czytelników⁵⁸. W tym przypadku jasno widać, że dobór tematów do popularnego dziennika – nawet jeśli jego ogólną orientację ideową można określić jako liberalno-demokratyczną i sympatyzującą z pozytywizmem⁵⁹ – podlegał sztywniejszym kryteriom niż repertuar związanego z nim wydawnictwa.

Druga próba opublikowania w Polsce prac Darwinia podjęta została w połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku przez prężnie działające wydawnictwo „Przeglądu Tygodniowego” przy współudziale młodych przyrodników-tłumaczy Józefa Nusbauma i Szymona Dicksteina, stając się najważniejszym przedsięwzięciem redakcji w środkowym okresie ukazywania się czasopisma⁶⁰. Darwinizm stanowił istotny element prezentowanej na łamach tygodnika wizji społeczeństwa, dostarczając naukowych argumentów na rzecz propagowanej koncepcji laickiej proveniencji norm moralnych i ewolucyjnego charakteru przekonań religijnych⁶¹. Tym samym sukces wydawniczy „Przeglądu Tygodniowego” polegał na zaspokojeniu potrzeb konsumpcyjnych czytelników zaznajomionych z podstawowymi tezami darwinizmu, lecz oczekujących lektury źródłowej, głębszej niż

⁵⁴ Por. Magdalena KWIATKOWSKA, *Udział redakcji warszawskich czasopism kulturalno-społecznych w rozpowszechnianiu książki naukowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum (12) 2005, s. 8, 22.

⁵⁵ Cz. LECHICKI, *op. cit.*, s. 54.

⁵⁶ M. KONOPKA, *op. cit.*, s. 25–27.

⁵⁷ Felieton ukazywał się w odcinkach w numerach 268–295 w 1871 r., a następnie w całości jako odbitka. Por. J. FELIKSIAKOWA, *Bibliografia dzieł Darwinia...*, poz. 46.

⁵⁸ Cz. LECHICKI, *op. cit.*, s. 135.

⁵⁹ J. JAROWIECKI, *Prasa w Krakowie: tradycja i współczesność...*, s. 17–32.

⁶⁰ M. KWIATKOWSKA, *op. cit.*, s. 22.

⁶¹ G. MARKIEWICZ, *op. cit.*, s. 161–162.

prowadzone w popularnym tonie polemiki. Zwróćmy uwagę, że rola „Przeglądu Tygodniowego” była w opisywanych przypadkach dwojaka – jako czasopismo opiniotwórcze od początku lat siedemdziesiątych XIX wieku stawał się „Przegląd” kreatorem kulturowej zmiany w myśleniu o przyrodoznawstwie i miejscu człowieka w przyrodzie, aby blisko dwadzieścia lat później – jako wydawca cyklu dzieł naukowych – wyjść naprzeciw nowym aspiracjom i „oczekiwaniom repertuarowym”⁶² swoich czytelników. Znamienne jest także, że konsekwentnie zrealizowanemu cyklowi wydawniczemu *Dzieła Karola Darwina* (cztery dzieła w sześciu wydaniach na przestrzeni lat 1884–1891: [3.1], [3.2], [5], [5.1], [6], [7]) nie towarzyszyła zwiększona liczba publikacji poświęconych darwinizmowi (tylko dwadzieścia pięć w tym okresie⁶³), co może dowodzić, że główne wątki dyskusji zostały poruszone już wcześniej, a publikacja prac samego Darwina stanowiła z dawna oczekiwane uzupełnienie licznych tekstów referujących jego myśl. Dopiero okres po publikacjach odznaczał się nasileniem dyskusji merytorycznej nad teorią ewolucji w wersji darwinistycznej⁶⁴, na co zapewne miała wpływ dostępność polskich przekładów prac Darwina.

Dwa etapy przyswajania dzieł Darwina polskiemu czytelnikowi nakładają się na dwa zupełnie różne okresy recepcji darwinizmu. Etap pierwszy (1873–1876) przypada na okres sporu o darwinizm (1872–1876), który w proponowanej periodyzacji recepcji darwinizmu w XIX-wiecznej Polsce następuje po okresie sporadycznych informacji o teorii Darwina (do 1865 r.) oraz okresie propagowania i wstępnego różnicowania się stanowisk wobec darwinizmu (1866–1871)⁶⁵. Etap drugi wydawniczej recepcji prac Darwina (1884–1891) sytuje się w ostatnim, piątym okresie recepcji darwinizmu (1882–1891), czyli w czasie nasilenia dyskusji merytorycznej nad teorią Darwina, poprzedzonej okresem reakcji po sporze (1877–1881)⁶⁶. Dynamika zmiany kulturowej była w tym przypadku istotnie powiązana z reakcją rynku książki – w pierwszym z omawianych etapów wydawcy prac Darwina przyjęli na siebie awangardową rolę podsycania dyskusji nad nową teorią naukową o istotnych implikacjach społecznych, filozoficznych i politycznych; w drugim etapie inni wydawcy z sukcesem skorzystali z utrwalonych w uniwersum kultury wzorców kształtujących zapotrzebowanie na określony repertuar wydawniczy.

⁶² Radosław CYBULSKI, *Książka współczesna. Wydawcy – rynek – odbiorcy*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1986, s. 356.

⁶³ J. FELIKSIĄKOWA, *Bibliografia dzieł Darwina...*, poz. 36, 36a, 38, 38a, 44, 73, 82–85, 126, 138–140, 142, 144, 151a, 155, 369d, 372, 374–376a, 376b, 378.

⁶⁴ T. Długokęcka (i in.) wyliczają ogółem 440 materiałów darwinowskich w samym tygodniku „Prawda” (prawie nieujętych w bibliografii Feliksiakowej) w latach 1881–1900. T. DŁUGOKĘCKA (i in.), *op. cit.*, s. 130.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 143–144.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 145–146.

Wydawanie książek naukowych stanowiło dla redakcji czasopism kulturalno-społecznych rozszerzenie programu edukacji społeczeństwa i było stosowane właściwie przez wszystkie opiniotwórcze periodyki ukazujące się w drugiej połowie XIX wieku („Niwa”, „Przegląd Tygodniowy”, „Głos”, „Prawda”)⁶⁷. Niemniej – jak wykazano na przykładzie Królestwa Polskiego – udział redakcji czasopism kulturalnych w produkcji książki naukowej stanowił jedynie 4,6% ogólnej liczby wydawanych prac⁶⁸. Trzykrotnie większe zasługi miały na tym polu wydawnictwa czasopism specjalistycznych, zwłaszcza periodyków naukowych i lekarskich, lecz w tym przypadku to nie one sięgnęły po prace brytyjskiego przyrodnika. Dokonane przez „Niwę”, „Kraj” i „Przegląd Tygodniowy” przyswojenie wielu dzieł Karola Darwina stanowiło interesujące wydarzenie w historii ruchu wydawniczego związanego z czasopismami także z tego powodu, że projekty obejmujące publikacje kilku prac jednego autora lub cykl lektur omawiających jeden problem należały w tego typu wydawnictwach do rzadkości⁶⁹. Na ten fenomen wydawniczy miał niewątpliwy wpływ niepowtarzalny charakter przetłumaczonych na język polski dzieł Darwina. Z jednej strony dawały się one zakwalifikować jako drobiazgowo udokumentowane specjalistyczne traktaty naukowe adresowane do wybitnych przyrodników tamtej epoki, z drugiej zaś były wykładami interesującymi szeroki krąg odbiorców, gdyż poruszano w nich tematy fundamentalne dla ludzkiej egzystencji⁷⁰.

Ewolucjonistyczna koncepcja Darwina – nazwana przez współczesnego filozofa Daniela C. Denetta „niebezpieczną ideą” ze względu na jej potencjał intelektualny i zdolność do wzruszania podstaw wielu gałęzi nauki⁷¹ – doskonale pasowała do modernistycznych trendów propagowanych na łamach postępowych periodyków w drugiej połowie XIX wieku. Retoryka darwinizmu – często wbrew intencjom samego Darwina – stawała się użyteczna dla pozytywistów, podkreślających potrzebę tworzenia społeczeństwa obywatelskiego, industrialistów, głoszących konieczność awansu cywilizacyjnego, antychrześcijańskich socjalistów, znajdujących naukowe uzasadnienie walki klas, oraz wielu innych środowisk,

⁶⁷ M. KWIATKOWSKA, *op. cit.*, s. 6.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 20.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 21.

⁷⁰ W tym kontekście znamienne jest, iż pozostałe dzieła Karola Darwina (dziesięć prac), które nie miały charakteru teoretyczno-przyrodniczego ani walorów opowieści podróżniczej (jak *Podróż naturalisty...*), lecz stanowiły sprawozdanie ze żmudnie gromadzonych danych obserwacyjnych i badań eksperymentalnych, nie znalazły do dnia dzisiejszego uznania w oczach polskich wydawców (nawet tych, którzy zajmowali się wyłącznie specjalistyczną książką naukową). Wyjątek stanowi opublikowana w Polsce w XX wieku poświęcona rozmnażaniu roślin: Karol DARWIN, *Skutki krzyżowania i samozapłodnienia w świecie roślin*. Przekład zbiorowy pod red. Anieli Makarewicz... (K. DARWIN, *Dzieła wybrane*, t. 7).

⁷¹ Daniel C. DENETT, *Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meanings of Life*, London: The Penguin Press 1995, s. 61.

które z synkretyczną swobodą wykorzystywały darwinizm do podbudowywania własnej wizji świata⁷².

Waga teorii Darwina dla ówczesnej myśli społecznej i politycznej, propagowanej na łamach czasopism społeczno-kulturalnych, sprawiła, że redaktorzy dbający o intelektualny wizerunek swoich wydawnictw zabiegali o umieszczenie jego dzieł w repertuarze wydawniczym. Recepcja wydawnicza w Polsce – choć spóźniona w porównaniu z Niemcami czy Francją – dokonała się na znacznie wyższym poziomie merytorycznym głównie za sprawą wysokiej kultury naukowej tłumaczy i wydawców⁷³. Oddziaływanie koncepcji Darwina okazało się tak silne, że posłużyła ona do przełamywania „neofobii” i otworzyła polskie społeczeństwo na wartościowe idee z Zachodu⁷⁴.

JAKUB JAKUBOWSKI

RECEPTION OF CHARLES DARWIN'S WORKS IN POLAND IN THE 19TH CENTURY

Summary

Charles Darwin (1809–1882) published 16 academic works, the most important of which was *On the Origin of Species by the Means of Natural Selection* (London 1859). This work completely changed the perception of nature and lay the foundations for modern biological sciences.

By the end of the 19th century all of Darwin's works from the so-called evolutionist cycle were published in Poland; the publications included 6 works in 13 editions and variants. Darwin's writings were brought to the attention of Polish readers mainly through publications associated with sociocultural periodicals (“Niwa”, “Kraj”, “Przegląd Tygodniowy”). For their editors Darwinism was an important concept that created the framework for a progressive ideological programme.

The publishers of “Niwa” biweekly began to publish Darwin's works in Poland during a dispute over Darwinism (1872–1876), publishing *The Expression of the Emotions* (Warsaw 1872) and an unfinished *On the Origin of Species* (Warsaw 1873). The second attempt to publish the works by the British naturalist was made in the mid 1880s by the publishers of “Przegląd Tygodniowy” in collaboration with the young naturalists-translators, Józef Nusbaum (1859–1933) and Szymon Dickstein (1858–1884). It came at a time of intensified discussion about the merits of Darwin's theory (1882–1891) and covered four of his works, including the first complete Polish edition of *On the Origin of Species* (Warsaw 1884).

The full biography of Darwin works published in the form of books in Poland by the end of the 19th century, included in the article, takes into account for the first time all known publishers' and printers' variants, and identifies original editions that were the basis of Polish translations.

⁷² Błażej POPŁAWSKI, *Recepcja darwinizmu w Królestwie Polskim. „Głos” (1886–1894)*, *Przegląd Humanistyczny* (2) 2007, s. 103, 111.

⁷³ Tłumaczenia *On the Origin of Species* na język niemiecki (Stuttgart 1860), dokonane przez Heinricha Bronna, oraz na język francuski (Paris 1862), dokonane przez Clemence Royer („a Frenchwoman living in Geneva”), pełne były przeinaczeń i pochodzących od tłumaczy uzupełnień powodujących wypaczenie oryginalnej myśli Darwina. Por. J. BROWNE, *op. cit.*, s. 141, 143–144.

⁷⁴ B. POPŁAWSKI, *op. cit.*, s. 113.